

REFERENCES:

1. Bastian, M. et al. Explanations of news personalisation across countries and media types. *Internet Policy Review*. № 9(4). 2020. URL: <https://doi.org/10.14763/2020.4.1504> (accessed: 29.09.2021).
2. Darley A. Visual digital culture. Surface play and spectacle in new media genres. London; New York, 2000. 236 p.
3. Gálik M., Vogl A. Pluralism of Media Types and Media Genres. *Media Pluralism and Diversity. Palgrave Global Media Policy and Business* / Valcke P., Sükösd M., Picard R.G. (eds). London, 2015. URL: https://doi.org/10.1057/9781137304308_4 (accessed: 18.10.2021).

УДК 811.111'373

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.19.1.16>

**РОДИННЕ КОЛО ЯК ЛІНГВОКУЛЬТУРНА ПАЛІТРА
(НА МАТЕРІАЛІ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ БОЛГАР УКРАЇНИ)**

**THE FAMILY CIRCLE AS A LINGUOCULTURAL SWATCH
(A CASE STUDY OF THE FOLK SONGS OF THE BULGARIANS IN UKRAINE)**

Малаш О.В.,
orcid.org/0000-0002-5726-5646
кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник
Інституту мовознавства імені О.О. Потебні
Національної академії наук України

Стаття присвячена традиційній болгарській родині в народнопоетичних текстах болгар-переселенців, нащадки яких проживають в Одеській, Запорізькій, Миколаївській областях та в Криму. Родину розглянуто як масштабний символ, концепт болгарської культури, носії якої відірвані від історичної батьківщини. Болгарська етноспільнота в Україні утворилася внаслідок переселення болгар із метрополії до центрального та південного регіонів у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. під час османського панування на Балканському півострові. Болгари-переселенці принесли з собою великий масив усної народної творчості, яка може слугувати для різноспрямованих досліджень болгарського мовного острова. Джерельною базою цих студій стали збірники болгарських пісень за редакцією С. Цветка, Н. Кауфмана, О. Червенко, Л. Ноздріної, записані ними у другій половині XX – на початку XXI ст.

Авторка зосереджує увагу на лінгвістичному портретуванні членів родини в родинно-побутових, родинно-обрядових, героїчних, гайдуцьких, жартівливих піснях та піснях із міфологічною фабулою. У статті проаналізовано лексичні засоби створення стереотипних образів матері, батька, подружжя, дітей та інших родичів, поведінка яких у фольклорних сюжетах є яскравим маркером болгарської лінгвокультури. Встановлено, що в межах концепту «родина» мовні портрети всіх персонажів болгарської народної пісні характеризуються дуальністю; лексичні та фразові одиниці, використані в текстах, залежно від сюжету потрапляють до кардинально протилежних семантичних полів – «життя» та «смерть». Деякі мовні портрети, що визначаються особливою внутрішньою суперечливістю, викривають антигуманність патріархату, його несумісність із сенсом існування сім'ї. Інші мовні образи демонструють вітальність, підкреслюючи її важливість для існування майбутнього.

Ключові слова: болгарська мова, болгарши в Україні, лінгвокультурологія, мовний портрет, народна пісня, лексика спорідненості

The article deals with the traditional Bulgarian family in folk poetry texts of the Bulgarian migrants, whose descendants is currently living in the regions of Odessa, Zaporizhia, Mykolaiv, and in the Crimea. The traditional family is investigated as a great symbol, concept of the Bulgarian culture, the bearers of which are separated from their historical motherland. The Bulgarian ethnical society has been created due to the migrations of Bulgarians from the mother country to the central and south regions in the last half of the 18th – first half of the 19th c. The Bulgarian migrants have brought here the huge collection of the oral folk arts, those can be useful for diverse studies in the Bulgarian language island. The sources of this investigation are Bulgarian songbooks edited by S. Tsvetko, N. Kaufman, O. Chervenko, L. Nozdrina, which songs was recorded by these scholars in the last half of the 20th – the early 21st c.

The author is focusing on the lingual portraits of family members in the folk songs of different genres. Here we are analyzing the lexical modes of creating images of mothers, fathers, marriage partners, kids and other relatives, whose behavior in the folklore narratives is a vivid marker of the Bulgarian linguistic culture. It is established that the lingual portraits of all the characters of the Bulgarian folk song exhibit their duality. The lexical units and their compositions used in the text are included to the oppositional semantic fields – “life” and “death”. A few lingual portraits, in those the internal contrariety is strongly expressed, are convicting an exclusive antihumanity of the androcracy, the incongruity between it and the sense of the family existence. Other lingual images are highlighting the vitality; emphasize its importance for the future.

Key words: Bulgarian language, Bulgarians in Ukraine, linguoculturology, lingual portrait, folk song, kinship vocabulary.

Постановка проблеми. Життя кожної людини – й фізичне існування, й вісь ментального її розвитку, – як відомо, починається в родині (природній чи штучно створеній) і безпосередньо пов'язане з родом, його історією та специфікою. Саме тому вивчення онтології сім'ї, її структури, еволюції було й лишається плідною нивою для всіх гуманітарних наук. Не є винятком і лінгвістика, для якої родина – це й джерело цікавих етимологічних розвідок, і родовище цінних мовно-культурних смислів. Оскільки мова, без сумніву, відображає культуру етносу, інформація, отримана з досліджень лінгвістичного матеріалу, пов'язаного з родом, родиною, допомагає сформулювати уявлення про побут, традиції, вдачу носіїв цієї мови.

Надзвичайно цінним для лінгвистичної науки було й є вивчення мовно-культурних особливостей тих етноспільнот, які належать до меншин. На території України різні дослідники засвідчують від 14 до 50 національних груп, які прийнято вважати національними меншинами. Серед них і болгарська меншина, представники якої є носіями самобутньої культури, принесеної переселенцями з метрополії (Болгарії) і збереженої дотепер.

Болгарська етноспільнота в Україні формувалася з другої половини XVIII ст. Першим селищем, яке заснували на наших землях болгари-переселенці, була Вільшанка (Кропивницька обл.). Протягом XIX ст. було заселено Бессарабію, до якої входила теперішня Одеська область, згодом болгари-мігранти освоїли Приазовський, Бердянський, Приморський р-ни Запорізької обл., Крим, Закарпаття (Мукачівський р-н).

Болгарська мова й культура на теренах України пройшла непрості випробування: від прийняття переселенців як повноправних громадян держави зі збереженням їхньої етнічної ідентичності, пізніше цілковитого знецінення духовних здобутків етнічних меншин Російської й Австро-Угорської імперій, а згодом СРСР, і до прийняття Незалежною Україною її основного закону – Конституції, де ст.ст. 10, 11 гарантують усім громадянам, зокрема й тим, що визначають себе представниками не українського етносу, право на вільне використання, розвиток і популяризацію мов і культур у нашій державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слов'янське мовознавство традиційно стоїть на позиції піднесення концептів «родина», «рід» як важливого складника національної етнокультури, що потребує докладного всебічного аналізу. Номени на позначення родини є сталим об'єктом лексикологічних та етимологічних досліджень (А. Бурячок, Ц. Георгієва), діалектологічних

студій (Н. Лісняк; І. Ходикіна). Важливим внеском у дослідження слов'янської родинної лексики став болгарський словник Х. Холюлчева, М. Младенова та Л. Радевої. Аналізуючи лексику, фразеологію та паремії, які стосуються сімейних відносин, мовознавці доходять висновку про те, що родина – потужна лінгвокультурема або концепт, який заслуговує на пильну увагу. Саме тому у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» В. В. Жайворонка найменування з семантикою родинної та родової спорідненості трактовано як символи, сповнені духовних смислів [1, с. 500–501, 504]. В іншій важливій етнолінгвістичній праці – Енциклопедичному словнику символів культури України за ред. В. Коцура, О. Потапенка й В. Куйбіди – реєстр слів на літеру Б починає **Баба (Бабуся)** [2, с. 183], а постаті батька (і також матері) присвячена стаття **Голуб**, де докладно описано особливості українських народних уявлень про реінкарнацію [3, с. 183–188]. Навіть суто етимологічні розвідки на кшталт написаної 60 років тому монографії О. Трубачова не позбавлені екскурсів у слов'янську, а часом і неслов'янську міфота демонологію [4].

Про родину у світлі етнолінгвістики пишуть Д. Добрусинець, Ж. Марфіна, О. Семенов, С. Толстая, В. Яковлева та ін. Родину як етнокультурний концепт, елемент болгарської мовної картини світу розглянуто в працях М. Кітанової, П. Легурської, З. Барболової та інших. У полі зору болгарських етнолінгвістів перебуває мовнокультурна семантика таких доленосних подій у житті родини й роду, як народження, весілля, поховання, вчені трактують рід як семантичне поле [5].

Постановка завдання. Попри безумовні заслуги славистів, зокрема болгаристів у дослідженні мовної концептуалізації родинного кола в болгарській метрополії, ми не знайшли праць, які б заглиблювалися в лінгвокультурну проблематику мовних островів поза межами Болгарії. Розповіді етнічних болгар, що проживають в Україні, – Є. Вербової та В. Добрева (Приазов'я), О. Каши, А. Кіссе (Одещина), Х. Роглева (Закарпаття), М. Хаджийського (АР Крим) та інших про їхні родинні традиції мають величезну цінність для вивчення феномена болгарської сім'ї. Але часто при цьому дослідники виносять за дужки важливий лінгвістичний матеріал – унікальну мову усної народної творчості, вважаючи фольклорні тексти наївною колективною фантазією, далекою від реальної картини суспільства. З одного боку, це справді так, адже метафору й гіперболу, на яких ґрунтується

народна пісня, не варто сприймати й тлумачити буквально, ідеалізуючи або стигматизуючи етнос, що породив ці тексти. Та, з іншого боку, народнопоетичний твір, який оповідає про сім'ю, відносини всередині мікроколективу з його уявленнями, пересторогами, неписаними законами, культурними домінантами [6] – це ціла система кодів, за якими ховається внутрішній світ переселенця, відірваного від материкової Болгарії територіально, але не ментально.

Метою нашого дослідження є розкриття лінгвоетнокультурних особливостей крізь призму різножанрових болгарських народних пісень, що їх виконують нащадки болгар-переселенців, мешканці болгарських поселень на півдні України. Кожен із членів родини є складним багатоликим елементом концепту «сім'я» у його інтерпретації болгарською етнічною спільнотою.

Джерельною базою дослідження стали збірки болгарських народних пісень, записаних українськими й болгарськими дослідниками з другої половини ХХ ст. до наших днів: «Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР» за ред. Н. Кауфмана (1982 р.), де опубліковано народнопісенну творчість, зокрема нащадків болгар-переселенців, мешканців Одеської й Запорізької областей, «Български народни песни от Украина и Крим» за ред. С. Цветка (2005), «Фольклор болгарских сел Бердянского района Запорожской области» за ред. Л. Ноздриної (2010) та «Болгарський фольклор Північного Приазов'я» за ред. О. Червенко (2012). Огляд перелічених видань дав змогу виокремити народнопісенні твори, що збереглися на болгарському етнокультурному острові українського Півдня, в таких жанрах: 1) застільні пісні (*песни на субат*); 2) любовні пісні; 3) родинно-побутові пісні; 4) релігійні та міфічні пісенні твори; 5) гайдуцькі ліро-епічні пісні (*хайдушки песни*). Кожен із цих жанрів по-своєму порушує проблеми родини й виявляє нові грані досліджуваного лінгвокультурного концепту.

Варто окремо зазначити щодо понять *хайдушки песни* («гайдуцькі пісні»). Слово хайдут, хайдутин виводять з угорського *hajdu* «розбійник» [7, с. 453]. У болгарській метрополії поняття *хайдутин* має швидше позитивну, ніж негативну конотацію, оскільки *хайдути*, гайдуки були повстанцями, народними месниками, що протистояли свавілля османської влади на болгарських землях, боролися за національне й соціальне визволення свого народу. У Г. Раковського, болгарського письменника, політика й революціонера ХІХ ст., є чітке визначення (наводимо в пере-

кладі, курсив Г. Раковського): «Сьогодні для болгарина слово *гайдук* не означає *розбійник, злодій, погана людина*, але означає *відважний юнак, якого оббрехала, збездестила або викрала люта влада і який самовільно вирушає до лісу й гір, де зі зброєю в руках прагне лише помститися туркам або турецьким духам*» [8, с. 9]. Проте вже поза межами метрополії ця важлива лінгвокультура гайдуцтва вже зруйнована; *хайдутин* лишається в народнопісенній творчості болгар-переселенців винятково у значенні «розбійник, розбишака», єдина мета якого – задовольнити звіряче жадання крові, заради чого він може позбавити життя навіть найближчих людей. Аналіз сюжетів переселенських пісень, де героями є *хайдути*, спонукає нас вживати це слово у його буквальному значенні «розбійник», а не «гайдук, повстанець», як це є в героїчних піснях болгарської метрополії.

Виклад основного матеріалу. Аналіз болгарських фольклорних текстів дає змогу виокремити цілу низку компонентів великого й багатоликого лінгвокультурного концепту «родина» та реконструювати «естетизовані стереотипи родинно-побутового спілкування» [9, с. 101]. Концепт «сім'я/родина» за даними дослідження текстів – реплік самих персонажів та наративу анонімного автора-оповідача – вбирає в себе цілу низку інших: «любов», «кохання», «честь», «турбота» тощо. Лінгвальні портрети членів родини стають приводом для порушення важливих психологічно-філософських проблем взаємодії поколінь, поглядів на життя, самовираження тощо. Лексеми та словосполучення, вжиті для опису героїв – вжиті ними чи щодо них – потрапляють до різноманітних, доволі часто протилежних семантичних полів. Інколи нам доводилося розглядати стереотипні постаті не окремо, а у взаємозв'язку з іншими, без яких реалізація їхньої ролі неможлива: дружина й чоловік, свекруха (свекор) та невістка, брати та сестри та ін.

Ми звернули увагу на певну гендерну асиметрію в аналізованому масиві текстів. Так, у піснях, де згадано немовля – *рожба*, – йдеться виключно про хлопчика – *мъжка рожба* («немовля чоловічої статі; син»). Зважаючи й на поширене в болгарських новорічних побажаннях – *мъжка рожба в люлка* «сина (і жодного разу доньки, – О. М.) в колісці», – можна зробити висновок, що, як і для будь-якої патріархальної спільноти, народження сина було важливішим, крім того, бракує героїчних сюжетів, де жінкам відводилася б провідна роль.

Крім того, в досліджуваному матеріалі фактично відсутні лінгвістичні портрети дідусів та бабусь, майже немає і згадок про хрещених

батьків і їхніх похресників. Тому ми зосередили увагу на найбільш широко засвідчених у переселенському фольклорі представниках традиційної болгарської сім'ї: подружній парі, батьках, дітях, а також батьках чоловіка, вчинки та слова яких надають уявлення про непересічний світ болгарської етномовної спільноти.

Дружина й чоловік

1. Праця. Основа болгарського патріархального подружжя – працьовитість дружини, її готовність у будь-який час догоджати чоловікові. Будь-які девіації підлягали висміюванню, що видно з пісень, де жінка вдає недужу, якій важко виконувати побутову домашню роботу: *Заколи ми черна кукошка. – Ах, мъжо, болна съм* («Заріж мені чорну курку. – Ах, чоловіче, я нездужаю»), – але виявляється, що вона зовсім не хвора для розваг: *Кога видя чуждите мъжи, ох, мъжо, здрава съм* («Коли побачу чужих чоловіків, ох, чоловіче, я здорова») [10, с. 47].

Працелюбності вимагає народна мораль і від чоловіка. Одна з пісень оповідає, як у збіднілій родині жінка змушена продавати чоловіка на базарі *за ина глава лукова и половина чеснова* («за одну цибулину та пів часничини»). Таку низьку ціну покупці пропонують навмисне, аби підкреслити недолугість господаря, який *за ден бразда йубръца, за гудина дестина* («за день одну борозну оре, за рік десятку») [10, с. 87].

Громадська справа для чоловіка священна, тому він може заради неї пожертвувати своєю дружиною. Відтворюючи давній міф про міст, у який вмурували живу дівчину, щоб був міцним – по суті, принесли йому людську жертву, – одна з пісень оповідає, як десятеро майстрів домовилися між собою, що вмурують у міст дружину одного з них. Дев'ятеро чоловіків попередили своїх жінок, щоб ті не приходили на будівництво. Богдан-майстер нічого не сказав своїй дружині, тому вона прийшла, принесла чоловікам обід. *Като я видя Бугдан майстура, глава помага, сълди пурони: – Мор, върви, върви, Бугданице ле, че си изпусна сребърни пръстин. Върви, върви, пръстин да земии!* («Коли її побачив Богдан-майстер, головою похитав, сльози зронив: – Гей, іди, йди, дружино, ти загубила срібний перстень. Іди, йди, забери перстень!») [11, с. 43]. У той момент, коли чоловік прирікає жінку на загибель, ми спостерігаємо ніби роздвоєність його душі: сльози через жалощі до дружини (людське в людині) й водночас непохитність перед громадою, прагнення будь-що здолати проблему, яку взявся вирішити (відповідальність майстра, професійна гідність, вибір на користь вічного –

мосту, який ще довго слугуватиме людям, а не скороминушого – життя власної дружини).

2. Кохання = піклування. Патріархальна мораль велить виявляти почуття до своєї половини, дбаючи про неї в побуті. Дружина навіть після смерті, ставши пташкою, турбується про чоловіка, допомагає вдівцеві по господарству: *йоткак ми бульче умряло, пет сирака йостанали, няма кой да ги прибере, прибере да ги ютире, ютире, да ги закърти (...)* *яз ни съм птичка Иринка, я най съм булка Маринка, сам си ма господ проводи, да дойда да ти юбадя, в къщи къщница доведи, да ти дицата прибере, прибере, да ги ютире* («після того як померла моя дружинонька, п'ятеро сиріт лишилося, немає кому їх доглянути, випрати їхній одяг і залатати (...) я не пташка Іринка, я твоя дружина Маринка, мене сам Господь привів, щоб я прийшла до тебе й озвалася, привела в хату господиню, щоб доглянула твоїх дітей та обіпрала») [12, с. 193]; в іншій пісні сама перетворюється на людину: *меня ма господ изпрати, сираци да ти прибера* («мене господь послав, твоїх сиріт доглянути») [12, с. 92].

3. Ревнощі: відновлення рівноваги. Болгарська традиційна культура різко осуджує поліаморність, зраду, вважає її несумісною з життям, саме тому за сюжетом пісні там, де є третій, швидко настане чиясь смерть. Наприклад, чоловік вертається з довгої подорожі і дізнається, що його дружина вийшла заміж за іншого, бо свекруха продала її корабельникові. *Като чу Стоян таз дума, извади ножчи сребърно, та са в сърцето удари, удари та са заколи зарад Русанка хубава* («Як почув Стоян ці слова, вийняв ніж срібний і вдарив себе в серце, й зарізав себе через Русанку-красуню») [12, с. 187].

Проте найчастіше, дізнавшись про суперника, чоловік карає дружину. Коли героїня однієї з пісень зізнається в зраді – *яс имам либе ф гурата, (...)* *иши дойде и иши та убие* («я маю коханого в лісі, він прийде і тебе вб'є»), – чоловік убиває її: *Извади ношче сребърно, та й главата юдряза* («вийняв срібний ніж і відрубав їй голову») [11, с. 22].

4. *Пръвно венчило* «перший шлюб» – норма; повторне одруження – девіація. Дружина відверто зізнається своєму другому чоловікові (у відповідь на його розпитування), що найкраще їй було в першому шлюбі: *правичко да ти аз кажа (...)* *пръвно винчило (...)* *с него ми беше най-добре, най-добре и най-весело* («чесно тобі скажу (...) перший вінчаний чоловік (...) з ним мені було найкраще та найвеселіше») [12, с. 254]. Матеріальний добробут не може компенсувати справжнього сімейного щастя в любові та злагоді:

На дървена софрѣ ѿдѣяхме, пипелта на солядяхме (...) Я пък със тебе, Сандуле, на златна софрѣ ядяхме, печену егне слагяхме (...), гато да седнем да ядем, тугис зиний кавгѣта («За дерев'яним столиком їли, попїл із сїллю їли (...) А з тобою, Сандуле, за золотим столиком їли, печене ягня клали (...) як сядемо їсти, починаємо сваритися») [12, с. 255]; *макар че беше говедар, (...) рѣжени питки печяхме, двамата сладко ядяхме (...) втория ми беше чорбаджия, от сичко, сичко имаше (...)* Той ма на гости не води, на гости, още ѿ на свадби («хоча він був пастухом, (...) ми пекли хлїб з жита, але обом було солодко їсти (...) другий був господарем, усе-усе мав (...) Він мене в гості не водив, а тим паче на весїлля») [12, с. 257].

Отже, подружні стосунки в болгарській народнописаній творчості зберігають зв'язок із традиційною патріархальною мораллю, яка високо ставить працелюбність, не терпить зради й тому зараховує її до семантичного поля «смерть»; лише перший шлюб має вітальність, підтверджену такими лексемами, як *най-добре, най-весело, сладко*, наступні ж тяжіють, знову таки, до руйнування, про що свідчить лексема *кавга* («сварка») стосовно другого чоловіка. Пісні з міфічними сюжетами висувають цілком оптимістичну ідею продовження життя коханої дружини, її повернення з того світу заради чоловіка та дітей.

Мати

У болгар, як і в більшості народів світу, найбільше часу й сил на догляд і виховання дітей із перших хвилин їхнього життя віддає саме мати. Тому й образ матері стає сакральним, ідеалізованим. Найяскравіше це виявляється в народній пісні, де кожен вчинок матері – своєрідний іспит на вірність.

1. Діти – скарб, сенс життя. У патріархальній болгарській картині світу життя жінки без дітей не має сенсу. Материнство дорожче за скарб (*имане*). Так, в одній із пісень невістка в багатій родині скаржиться свекрові, що багатство її не тішить: *Опустяло ти твоято имане (...), кога си няма рожба от сърце (...)* яз да го люлям, то да ми гуца («Остогидли тобі твої статки, коли немає дитяти, народженого в любові (...) щоб я його колихала, а воно б гойдалося») [12, с. 209]. Героїня використовує слово *опустяло* («остогидло; втратило свою цінність»), що походить від *пуст* («марний, безсенсовний»). А щодо дитини жінка вживає вислів *рожба от сърце* («дитя від серця; дитя, народжене в любові»).

Пісня створює образ жінки, яка любить дітей над усіх, ладна відмовитися й від інших родичів заради порятунку синового чи доньчиного життя. Маринку викрадають цигани, гвалтують, і вона

народжує дитину; коли законний чоловік знаходить її й забирає додому, вона спершу лишає дитя в таборі, але потім передумує і вертається. З урахуванням того, що патріархальний болгарський чоловік-батько традиційно відмовляється виховувати не своїх дітей, можна зрозуміти, наскільки відважний цей крок героїні. *Маринка си дите юзела и на Стояну думаше: – Сичкото ѿ мило на света, по-мило от дите нямаши, яко ми гледаш дитето, жа дода, либе, със тебѣ, яко ми дите ни гледаш, с цигани, либе, жа ида* («Маринка забрала свою дитину і Стоянові сказала: усе мені любе в цьому світі, але нема любішого від дитяти; якщо ти ростишеш мою дитину, то я піду з тобою, а якщо ні, то я піду з циганами») [12, с. 194].

2. Дитина як вибір. Втрата дитини страшніша за турецьку неволю й за будь-яку кару. В одному із сюжетів турки-завойовники, взявши в полон матір із дитиною, просять її позбутися дитини: *Фърли си, Маро, мъжката рожба, дурде ти думам с дубрата дума* («Покинь, Маро, свого сина, поки я до тебе прошу добрим словом»). Бранка відмовляється: *А бре турчино, ти турска войска, как да го фърля, като ме ѿ милу* («Ти, турче, ти турецьке військо, як я його покину, коли любиш?») [10, с. 93]. Однак в інших сюжетах мати все-таки боїться кари від свого поневолювача й лишає немовля, сплївши колиску та поклавши до неї дитину: *Люли ми, люли, Юванчо, гулямо да ми пураснеш* («Люлі, люлі, мій Іванчо, вирости великий»). Але й тут бачимо турботу у відчаї, намагання бодай якось подбати про виживання немовляти: *Куга кошута замине, тогава ще те наране* («Коли сарна прибіжить, тоді тебе погодує») [11, с. 50].

Утім, коли діти вже стають підлітками, мати не відмовляє собі в особистому житті й навіть, якщо втратила чоловіка, прагне вийти заміж повторно. Вона може навіть обманути дитину, яка незлюбила вітчима, вдавши недужу та збрехавши, що її може вилікувати лише вода з розбійницької криниці, тобто фактично посилає сина на поталу розбійниками: *Яз няма тамка да ида, там ходят, мамо, хайдутти, те ша ма, мамо, убият. – Ти няма, синко, да идиш, аз няма, синко, да оздравя* («Я туди не піду, там ходять, мамо, розбишаки, вони мене вб'ють. – Якщо ти, сину, не підеш туди, то я не одужаю») [12, с. 196].

Однак мати до останнього намагається вплинути на непутящу дитину, відвернути сина від розбишацького життя, захопити до господарювання: *Послушай, сину, майка си, (...) устави тувази пусто хайдутство (...) и жърто жито да сяеш* («Послухай, сину, своєї матері, покинь розбишацтво (...) засій жовте жито») [11, с. 39].

3. Материнське «шосте чуття». Болгарська народна пісня приписує матері здатність передбачати та передчувати, проте, оскільки героїня зазвичай не може раціонально обґрунтувати свою тривогу, діти не дослухаються до неї. Так відбувається і в пісні, де матір відмовляє сватам, які прибули здалека до її доньки, і не може пояснити причину. *И за Питкана дудоя приз девят сила в дисету (...)* Мама Питкана ни дава («І по Петкану прийшли через дев'ять сіл у десяте. Мама Петкану не віддає»). Син вважає, що мати так чинить через страх лишитися сама, й умовляє її таки видати доньку за цього парубка. Однак із того села, куди Петкана вийшла заміж, приходиться мор: *черната чума флянала* («чорна чума прийшла») [10, с. 20–21], що ніби натякає на передбачення матері, якому ніхто не повірив.

Отже, лінгвальний портрет матері в болгар переважно позитивний, вігальний, за деякими винятками, коли родина «неправильна» й стосунки між її членами девіантні. На протигагу розбишцтву (хайдутство), що лежить у семантичному полі «смерть», саме мати пропонує *жито* («хліб, збіжжя»), яке символізує життя. Вона мислить категоріями життя, виживання, навіть розлучаючись із немовлям у полоні, використовуючи слова *наране* «нагодує», *гулям да пураснеш* «рости великий», віддає перевагу дитині над усіма іншими, старшими – *по-милу от дите нямаши* «милішого за дитину немає», вибираючи, таким чином, продовження життя, майбутнє.

Батько

Болгарська традиційна культура змальовує батька передусім як головного впорядковувача мікросоціуму, як господаря (*чорбаджи*), довкола якого обертається решта членів родини, підкоряючись його волі. Лише другою чергою батько (*тайно*) – той, хто відповідає за життя своїх нащадків.

1. Батько – родоначальник і стрижень родини. Народна пісня гротескно відтворює бажання болгарина продовжити *фамилията* – свій рід по чоловічій лінії. Так, в одному із сюжетів чоловік вирішує вбити дружину, бо вона не народжує синів, лише доньок. І вже після її смерті дізнається, що вона була на останніх днях вагітності: *Тудорка навънка изляна, Тодур и глава кайдиса, главава й са търкаля, изика и отговаря (...)* три дни ми, любе, остана, мъжка си рожба да рода («Тодорка надвір вийшла, Тодор їй голову відтяв, голова її котиться, язик відповідає: три дні мені, милий, лишилося, щоб я народила сина») [12, с. 214].

Проте інші пісні стверджують, що й донька, її безпека та щастя для батька надзвичайно важли-

віші за будь-яке багатство: *Не бой са, Радо либе, от кърджалиши, баца ти има, Радо, сиви бивули, бивули дава, Радо, тебе ни дава (...)* баца ти има, Радо, къця високи, къцяти дава, Радо, тебе ни дава («Не бійся, мила Радо, розбійників, твій батько має, Радо, сивих буйволів, буйволів віддасть, Радо, тебе не віддасть (...) твій батько має, Радо, будинки високі, будинки віддасть, Радо, тебе не віддасть») [10, с. 55].

2. Батьківство – вторинна, залишкова функція. Болгарський чоловік – передусім воїн, а вже потім – голова родини, батько. Цей стереотип, зокрема, втілено в пісні, де полонений відмовляється продати коня, аби викупити себе з турецького полону, пропонуючи дружині натомість як викуп дитину: *Ни ми продавай кончиту, ям продай мъжка си рожба, чи ние рожба ки стигним, ем кончи няма да стигним* («Не продавай мого коня, краще продай сина, бо дитину ми ще народимо, а такого коня, як цей, більше не матимемо») [12, с. 203]. Проте інколи мотив такого вчинку – продати когось із родини – боягузтво. Наприклад, чоловік в іншій пісні віддає як викуп дружину, щоб турки не напали на їхнє село. *Яз имам млада рубиня, рубиня за прудаване* («Я маю молоду рабиню, рабиню на продаж»), – холоднокровно відповідає загарбникам і пропонує забрати його жінку *за шапа жълти алтъни* («за жменю золотих монет») [10, с. 95–96].

3. Нестандартний батько: випадіння з патріархальної моделі. Неписані правила патріархального світу не дозволяють батькові виховувати дітей, народжених дружиною не від нього, адже ця дитина не продовжує його роду, тому не годиться витратити на неї ані матеріальні, ані емоційні ресурси. Це видно, зокрема, в пісні, де вдова виходить заміж, маючи дев'ятьох від першого шлюбу: *Защо ни беше кавгата, кавгата според децата, ем са ти поздно ставали, ем са ти от къци изнасяли, се ти малко работят* («Через що ми сварилися – сварилися через дітей, що вони і встають пізно, і збитків тобі завдають, і все замало працюють») [12, с. 257]. Проте є винятки з цього правила. В одній із пісень чоловік готовий прийняти свою дружину, яку викрали і яку він нарешті знайшов, хоча вона має дитину від цигана і не хоче полишати немовля: *три годин, мамо, га търсех, хубао дитето жа гледам, дитето, мамо, й Маринка* («три роки, мамо, я її шукав, я добре глядітиму дитину, мамо, й Маринку») [12, с. 194].

Порівняно з материнським, батьківський мовний портрет виявляється більш суперечливим і менш ідеалізованим. Можливо, в ньому несвідомо підкреслено токсичність й антигу-

манність патріархату як ідеологічної настанови для нормальної родини, адже зречення найближчих людей несумісне із сенсом існування сім'ї. Інколи самі персонажі про це відверто кажуть, але частіше доводиться лишати такі ідеї лише на рівні інтерпретацій сказаного або вчиненого. Батько в лінгвістичному плані – унікальний синтез двох опозиційних семантичних полів – життя та смерті. І, якщо перше семантичне поле не має прямого вербального вираження, то друге рясніє лексикою, пов'язаною із заподіянням шкоди: *кавга* («сварка», з дружиною, дітьми), *прудаване* («продаж», матері власних дітей зайшлому ворогові), *глава кайдиса* («відтяв голову», дружині за те, в чому вона не винна) тощо.

Діти

Болгари – нащадки переселенців, згадуючи своє дитинство, констатують суворе, але дбайливе ставлення до них батьків, розповідають про те, як старше покоління виховувало в меншому любов до праці, чемність, повагу.

1. Діти та батьки: мрія про возз'єднання. Попри те, що в природі дитинча вже здатне обійтися без матері (і без батька), коли може самостійно здобувати собі їжу, людина зазвичай відчуває прив'язаність до батьків протягом усього життя. Пісенні тексти демонструють нам цілу низку сюжетів про возз'єднання дітей із матір'ю, коли самі діти вже дорослі, а мати постаріла до невпізнання. Сини 20 років живуть із мрією знайти матір, турецьку бранку, й таки досягають своєї мети: *Че расли синове, порасли, станали по два се години, йут село в село йодия, стара рубиня тръсия, и са във Турция йотишли* («Росли сини, виресли, виповнилося їм по двадцять років, із села до села ходили, стару рабиню шукали, й до Туреччини вирушили») [10, с. 96]. Дівчина, що побувала в полоні у татар і повернулася додому, чує від матері на свою адресу: *Махнати тава циганка, че тя ми двору пугрузи* («Заберіть звідси цю циганку, вона мені подвір'я спаскудила»). Але для неї важливо бути прийнятою до власної родини, тому, щоб її легше було впізнати, розповідає, як мати послала малу дитину на річку прати, а сама повернулася додому [11, с. 57].

2. Діти як тягар: відновлення справедливості. Доволі часто народна творчість порушує незручні, неприємні теми. Одна з таких тем – як в одній родині було дев'ятеро гарних синів, а десятий Георгі вродився потворним – *Гьорги грузнику*. І мати вирішила спекатися найменшого сина і сказала йому: *Я излез, Гьорге, я излей, двурови да не ми грузиши, двурови и йоци порти* («Іди геть звідси, Георгі, не ганьби мені обійстя та ще

й воріт») [10, с. 48]. Однак щойно хлопчик покинув материнську оселю, в село прийшла чума та виморила й дев'ятьох його братів, і матір: *Да знаеши, мамо, да повниши, как са й децата разделят, кой е хубав, а кой не е* («Щоб ти знала, мамо, щоб пам'ятала, як дітей розділяти – хто гарний, а хто ні») [10, с. 49].

Діти, яких покинули батьки, отримують винагороду за свої страждання. Так, одна з релігійних пісень, записаних від українських болгар, починається тим, що мати лишає сина напризволяще: *Помниши ли, мамо, знаши ли, кугато яз бях мъничок, ти си ма в гурата хвърли, хайдутти ма намяриха* («Чи пам'ятаєш, мамо, чи знаєш – коли я був малесенький, ти мене в лісі покинула, розбійники мене знайшли»). Ці розбійники навчили хлопчину красти. Однак він, відімкнувши церкву, яку хотів пограбувати, побачив усередині диво – Святу Неділю [10, с. 101].

У болгарських переселенських піснях знаходимо образ сина, котрий став розбійником (*хайдутин*). Інколи такий син може навіть убити батька: *откачи си пушка от стина (...) чи удари Богдан баца си (...) право в сърцето* («зняв рушницю зі стіни і вдарив Богдан свого батька просто в серце») [12, с. 246]. А інколи п'яний син нищить усю свою родину: *Сноци са й утил млад Стувян (...) заклал Стувян майка си, пудър майка си, баца си, пудър баца си, жина си, пудър жина си, дъца си* («Вчора ввечері напився молодий Стоян, зарізав Стоян свою матір, а після матері батька, а після батька й дружину, а після дружини й дітей») [12, с. 305].

Проте народна уява малює сина-розбійника не лише жорстоким, а й щиросердим, сповненим справжньої любові до матері, готовим заради неї навіть на злочин. В одній із пісень розбійник зрікається свого товариства, проте бажання матері з'їсти крадене ягня змушує сина знову повертатися до старої звички: *Стуян майка си послуша, та стана рану, утиде на стръкуви си кошари* («Стоян послухався матері, встав рано й рушив до кошар свого дядька»), ризикуючи життям, адже колишні побратими-злодії сприйняли його нещодавню відмову як зраду й покарали: *Те са Стуяна фанולי, фанали, та гу вързали, жив гу на кол набили* («Вони Стояна схопили, схопили і зв'язали, живого на кіл насадили») [11, с. 23]. В іншій пісні герой перед смертю мстить своїй матері за те, що спровокувала його: *Като са с майка прустили и й езика одръбнал. И на майка си думаше: – Да знаеши, мамо, да повниши кък са е чедо учило, че кражба било юнацтво, юнацтво и пеливанство* («Коли попрощалися з матір'ю, він відрубав їй

язика. І сказав своїй матері: – Щоб знала, мамо, щоб пам'ятала, як твоя дитина навчилася, що красти – це хоробро, по-богатирськи») [11, с. 23].

Брати та сестри

Болгарські народні пісні, записані від переселенців, рясніють сюжетами про розбійників – *хай-дути*. Ці персонажі мають різні характери й поведяться неоднаково, проте є одна наскрізна риса: вони не визнають родинної прив'язаності, деса-кралізують кровну спорідненість, знецінюють її. І, якщо вже розбійник присягнув: *Когото стигнем и срещнем, жив да гу не ѱставеме!* («Кого зустрінемо й наздоженемо – живим не залишимо!»), то його не зупинить навіть те, що перехожий – його рідний брат [11, с. 27].

Проте навіть найжорстокіший розбишака може бути вдячним. Наприклад, персонаж, який, напившись, зарізав свою родину, перед своєю смертю обдаровує сестру за склянку води, яку вона піднесла йому, покараному на смерть: *Сестра му бяла Иленка тя му вудица дунесе (...)* *Стуян ут кол падаше, та си Иленки думаше: – Сестро Иленки, Иленки, гледаш ли дърво високо, я пуд дървото бял камън, пуд камъну жълти ѱлтъни: да идеш да ги утземеш* («Сестра його, біла Єленка, принесла йому водиці. Стоян із палі впав і Єленці сказав: – Сестро Єленко, чи бачиш ти дерево високе? Під деревом білий камінь, під каменем – золоті монети: піди й забери їх») [11, с. 32].

Народна пісня змальовує і зрадливих сестер, готових за винагороду віддати брата в руки катів. *Негова систра Тудорка (...)* *Тя си при царя отиде и си на царя думаше: (...)* *С какво ще ма, царю, наградиш, Ненчо войвода да ти улова, жив при теб да го дуведа?* («Його сестра Тодорка пішла до царя й сказала цареві: – Чим ти мене, царю, нагородиш, якщо я спіймаю Ненчо-воеводу й приведу його до тебе живого?») [11, с. 41]. Є й безвідповідальні брати, що напиваються, частуючи гостей, і дозволяють зайдам украсти сестру: *Ама се упи млад Стуян, та легна Стуян да пресли, турчин си ютзе Иленка* («Але напився молодий Стоян, ліг Стоян спати, турок украв Єленку»). Та варто все ж зазначити, що герой цієї пісні вирушає на пошуки сестри: *Езведи, мамо, кончето, кончето – пиле хвъркато, (...)* *яс ки си турчин достигна и ки си сестра отнема* («Виведи, мамо, коника, коника, що літає, як молодий птах, я дожену турка й заберу в нього мою сестру») [11, с. 48].

Отже, відповідно до аналізованих текстів болгарських пісень, спостерігаємо доволі суперечливі уявлення про традиційні стосунки між сестрами та братами. З одного боку, вислови,

пов'язані з описом вчинків одного з персонажів, перебувають у семантичному полі «життя»: *вудица дунесе* («води принесли»), *сестра ки отнема* («сестру заберу (врятую. – О. М.)»), *кончето хвъркато* («кінь, що немов літає»), адже саме так можна наздогнати злодія, який вкрав сестру. З іншого боку, маємо й ті, семантика яких стосується смерті: *улова* («впіймати»), *жив да не ѱставеме*, нехлюйства: *упи се* («напився» і не вберіг сестру), підступності: *с какво ще ма наградиш* («чим ти мене нагородиш», якщо я зраджу рідного брата) тощо.

Свекруха, свекор та невістка

У народних піснях, як відомо, вкорінено найпоширеніші стереотипи щодо життя молодій жінки в родині свого чоловіка. Саме тому *дурде ми Рада при мама, бяла ми Рада й чарвена, като чарвена абълка. И като са Рада ужени, пучерна Рада, пугрузня (...)* *та стана черна циганка (...)* *от свекървини ядове (...)* *и от свекрови срамови* («доки Рада була з мамою, була Рада білою і рум'яною, як червоне яблуко. А коли Рада вийшла заміж, почорніла Рада, споганіла, стала чорною циганкою через свекрушину злість та через свекрові докори») [13, с. 99]. У деяких піснях свекруху показано як *снахи си върла душманка* («невістці своїй лиху ворогиню»), котрій допекло, *че си хубаво живяят със незин сина Стуяна* («що вони добре живуть із її сином Стояном»), і вона вирішує знайти *юмразну биле раздялну* («відворотне зілля»), щоб розлучити сина з невісткою [11, с. 54].

Як і в будь-якому патріархальному суспільстві, свекруха мала право вирішального голосу – як та, що дала життя молодому продовжувачеві роду, вона могла прямо або опосередковано впливати на свого сина, диктувати йому свою волю. Народна фантазія розширює й демонізує цей вплив – у народних піснях свекруха змушує сина позбутися дружини: *Изгуни, синку, булката, (...)* *тя ми ятър ни гледа* («Прожени, сину, свою жінку, (...) вона мене не шанує») [10, с. 52]. І син слухається своєї матері: *ай да та либе, заведа във гура, либе, зилена, във пуле, либе, широку* («дай-но я тебе, мила, відведу до лісу, мила, зеленого, до поля, мила, широкого») [10, с. 55].

В іншій пісні мати випробовує сина: скаржить на невістку, наказує синові вбити дівчину. Син слухається матері й убиває дружину; після того стара йому каже, що це була провокація: *майкъта й, сино, до времи, жината й, сино, на века* («мати, сину, до певного часу, а дружина, сину, навіки») [12, с. 183].

Невістка, як показує більшість текстів, не опирається такому нелюдському рішенню свекрухи. Проте в окремих піснях зафіксовано, як молода жінка не може жити далі й укорочує собі віку або помирає з горя в присутності родичів: *и са със душа разделила* («і душу віддала») [12, с. 243], *сама са млада юбеси* («сама молодою повісилася») [12, с. 232].

Свекор у народних піснях зазвичай не посилає нелюбу йому невістку на смерть, не виганяє з хати, проте своїми кпинами всіляко їй допікає: *Присмя са свекър на снаъ: – (...) ти нели, мари, ми са фальъше, чъ имаш братя дур девъът (...) тьяно ти стара владика? Станалуи девъът гудини, юткакту ние те зеими, на гости ни ти дуаждът. Дали са млогу бъгати или съ бедни сюрмаци, чи нямат със ко да впрегат на гости да ти дофтасат?* («Насміхався свекор із невістки: ти ж мені хвалилася, що маєш аж дев'ятьох братів, а твій старий батько – владика? Минуло вже десять років, як ми тебе взяли, а вони не приїздять до тебе в гості. Вони такі багаті чи вбогі сіромахи й не мають що запрягти, щоб до тебе дістатися?») [12, с. 252].

Втім, невістка може, попри неприязне ставлення до неї свекрів, урятувати всю родину від непроханих гостей-розбійників. *Най-малка и най-глувава* («найменша і найдурніша») невістка – єдина, хто придумала, як позбутися зайд: *Утзела нову гърненце, сварила житу й пшеница, утрова гу подмедила (...) Чухте ли, та разбрахте ли, че Дамян легна, та умря, илате да са прустиме!* («Взяла нового горщика, зварила жито та пшеницю, додала туди отрути. Чи ви чули, чи знаєте, що Дамян лін і помер, заходьте, пом'янемо його») – та отруїла злодіїв [11, с. 54].

І лише поодинокі пісні змальовують чоловікових батьків позитивними персонажами. Наприклад, свекруха три роки не зізнається синові, що знає, куди зникла його жінка: її викрали цигани. Проте, коли невістка приходять із циганською дитиною, мати радить Стояну прийняти дружину разом із немовлям у сім'ю: *чи им портите отвори, чи и юбзела дитето и ги във къщи завела* («відчинила їм двері, взяла дитину та в дім їх завела») [12, с. 194].

Отже, в болгарській народній пісні спостерігаємо доволі похмурі (хоча здебільшого гіперболізовані) описи стосунків між свекрами та невісткою; слова та словосполучення, з якими можна асоціювати свекруху та свекра, пов'язані з неприйняттям, агресією: *ядове* («злість»), *срам* («сором, докір», на адресу невістки), *присмивам се* («насміхатися», з неї-таки), *глувава* («дурна», також на її

адресу), *душманка* («ворогиня», про свекруху), *ятър ни гледам* («не шанувати», звинувачення на адресу невістки), імперативи *изгуни булката* («прожени свою дружину»), *убий* («вбий»), *парясай* («покинь»), але зрідка – і прийняття, любов: *портите отвори* («відчинила ворота» свекруха для невістки та онука), *във къщи завела* («до хати завела» невістку).

Інші родичі

Не кожна молода сім'я мала матеріальну спроможність проживати окремо; інколи під одним дахом, на одному подвір'ї жінці доводилося миритися не лише з чоловіковими батьками, а й з його дорослими братами, сестрами та їхніми родинами. Унаслідок такого співжиття в кожного з членів родини виформовувалося чітке усвідомлення «свого» та «чужого». Майже всі родичі, що перебувають поза родинним колом батько–мати–дитина, – чужі, небезпечні, смертоносні. В одній із пісень описано зовиць, *като две зъми* («як дві гадюки»), одна з яких справді перетворюється на змію: *То ни ми било топла юбяда, я най ми й било зъмя усойна* («Це не був гарячий обід для мене, це була люта змія») [12, с. 253].

Болгарська народна пісня оповідає також про дівера, якого брат послав, аби той убив його дружину: *Бульо ле, млличка бульо, за тва ма бачо спроводи – да та, бульо ле, закола* («Молодице, миленька молодиче, мій брат для того мене й послав – щоб я тебе зарівав») [11, с. 48].

Небезпеку й смерть несуть із собою також дядьки; розбійник перепиняє на дорозі свою сестру, чоловіка, які прямують у гості, та бере собі їхню дитину, буцімто побавити, а їх просить нарубати дров і розкласти вогнище. *Яс му главата юдрягах, че го на йогин припеках, та че накарах татко му, татко му с кавал да свири* («Я йому голову стяв і на вогні його спік, і змусив його татка на флейті грати») [11, с. 51]; *не го е вуйчо пумила, я го й на шиши наниза* («дядько його не приголубив, а на палицю настромив») [10, с. 99].

Отже, найтемнішою гранню болгарського лінгвокультурного концепту «родина» виявляються стосунки з дальшими родичами, що не належать до малої сім'ї. Поняття «чужого» отожднено із загрозою смерті; лінгвістично це виражено в таких компонентах семантичного поля «смерть», як *огън* («вогонь»), який спалює переважно безпорадних немовлят, *шиши* («палиця, дріт»), яким сильніший персонаж простромлює тіло слабшого, *зъмя* («змія»), що вбиває отрутою, *главата йудрежа* («відрубати голову»), *закола* («зарізати») тощо. Страшні сюжети, де в усіх подробицях описано загибель невинних жертв,

красномовно свідчать про існування в болгарській лінгвокультурній картині світу чітких меж для родинного кола, організованого найоптимальніше для виживання всіх його членів, та відмежування цього кола від тих, хто цьому виживанню перешкоджає, забирає життєвий простір, є конкурентом.

Висновки. Болгарська родина змальована в народних піснях болгар-переселенців як надзвичайно строкате й неоднозначне явище. Невідомі колективні автори, що створювали ці тексти, завжди використовували точні та влучні мовні засоби для створення постатей дружини й чоловіка, батьків та їхніх дітей, для змалювання стереотипних портретів свекрухи й свекра. Важливо, що в процесі незмінного пошуку ідеалу в піснях болгар-переселенців фактично відсутні іконічні образи, набір мовних одиниць для опису персонажів необмежений, однак кожен із членів родини може існувати в лінгвокультурній картині світу в різних суперечливих іпостасях.

Аналізуючи висловлювання та вчинків кожного з героїв, ми зробили висновок про розподіл використаної лексики у двох протилежних семантичних полях – «життя» й «смерть». У болгарській лінгвокультурі, частково захованій у текстах народ-

них пісень, найбільшою вітальністю позначилася мати; батько нерідко вибирав смерть для близьких йому людей, жертвуючи ними заради вищої мети – чогось вічного чи бодай більш тривкого.

Брати та сестри постали одразу у двох опозиційних ролях – як помічники (генерують життя) та як суперники (генерують загибель). Однозначно негативними змальовано тих родичів, які не належать до малої нуклеарної сім'ї, – свекрух та свекрів, зовиць, дядьків тощо – й стають генераторами смерті, руйнації. Не маючи змоги відмовитися від великої родини в реальності, болгарський колективний автор добирав усіх мовних засобів, аби відтворити токсичність такої життєорганізації.

Цим дослідженням, певна річ, не вичерпано лінгвокультурний потенціал болгарського етномовного острова на українських землях. У перспективі плануємо низку студій, присвячених болгарській мовній спадщині інших регіонів України, де проживає переселенська етноспільнота – Закарпаття та Кропивниччини, – зокрема, докладно аналізуватимемо зразки їхньої усної народної творчості з метою реконструювання болгарської мовно-культурної специфіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
2. Енциклопедичний словник символів культури України / за ред. О.І. Потапенка, В.П. Коцура, В.В. Куйбіди. Корсунь-Шевченківський : Корсунський вид. дім «Всесвіт», 2015. 912 с.
3. Енциклопедичний словник символів культури України / за ред. О.І. Потапенка, В.П. Коцура, В.В. Куйбіди. Корсунь-Шевченківський : Корсунський вид. дім «Всесвіт», 2015. 912 с.
4. Трубочев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. Москва : Изд-во АН СССР. 215 с.
5. Китанова М., Легурска П., Павлова Н. Човешкият живот: раждане, сватба, погребение: Тематичен речник на българската семейна обредност. София : Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 2012. 168 с.
6. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград : Перемена, 2002. С. 166–205.
7. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / Ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.), І.К. Білодід, В.Т. Коломієць та ін. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1982. 632 с.
8. Раковски Г. Българските хайдути. Букурещ: У народната книгопечатница К.Н. Радулеску, 1867. URL: <https://dl.wdl.org/275/service/275.pdf>.
9. Марфіна Ж. «Мати моя, мати, порадице в хаті ...» (архетип *мати* в усній народній творчості). *Культура слова*. 2011. Вип. 75. С. 101–106.
10. Червенко О.Б. Болгарський фольклор Північного Приазов'я. Бердянськ [б.в.], 2012. 125 [12] с.: іл.
11. Цветко С. Български народни песни от Украина и Крим. София: Академично издателство «Марин Дринов», 2005. 179 с.
12. Кауфман Н. Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР. Т. 2. София : БАН, 1982. 943 с.
13. Ноздрин Л. Ф. Фольклор болгарских сел Бердянского района Запорожской области. Бердянск: Запорожье: Дикое поле, 2010. 86 [1] с. : цв. ил.